

خطابه و خطیبان جمعه

سید رضا تقوی

آداب خطبه خوانی

از ویژگیهای نماز عبادی - سیاسی جمعه، وجود دو خطبه است و همین موضوع موجب شده؛ تا این عبادت از لحاظ سیاسی و اجتماعی در موقعیت خاصی قرار بگیرد؛ زیرا خطبه‌ها برای خطیب جمعه، فرصتهایی را فراهم می‌سازد تا او بتواند از این جایگاه در هر جمعه با مردم سخن بگوید و مطالب هدایتی، تربیتی، اعتقادی و سیاسی خود را در قالبهای توصیه به تقوا، موعظه، تبیین معارف دینی و تحلیل مسائل سیاسی بیان کند و از این طریق، جامعه اسلامی را با خط فکری

و سیاسی مورد نظر آشنا سازد.

چنان که پیش از این هم اشاره کردیم، اسلام در خطبه و خطابه تحول چشمگیری را ایجاد کرد؛ زیرا: اولاً، برای خطبه چنان ارجی قائل گردید که آن را به عنوان یک امر عبادی جزء نماز قرار داد. در روایتی حضرت صادق علیه السلام فرمود: «لَا جُمُعَةَ إِلَّا بِخُطْبَةٍ وَإِنَّمَا جُعِلَتْ رُكْعَتَيْنِ لِمَكَانِ الْخُطْبَتَيْنِ»^۱ نماز جمعه بدون خطبه، نماز نیست و اینکه نماز جمعه دو رکعت است؛ چون دو خطبه دارد [که به جای دو رکعت حساب

۱. وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۱۶.

می شود].»

ثانیاً، از لحاظ محتوا، در مقایسه با زمان جاهلیت، تغییراتی به وجود آورد که خطابه‌های دوران اسلامی را با دوران جاهلیت از یکدیگر جدا می‌سازد.

«عصری که اسلام ظهور کرد، اعراب در عالی‌ترین مدارج فصاحت و بلاغت بودند و در انشاء و شعر و ایراد خطبه مسابقه می‌دادند که در تاریخ ثبت است. با این حال، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که سید فصحا و رهبر بلغا بود، کلامش دلپذیر، لهجه‌اش شیرین و روشن، دلایل بیانش قوی و قانع کننده و از هر کس به شیوه‌های خطابه داناتر و با تأییدات الهی و عنایات ربانی مؤید بود و به بهترین راه صواب، هدایت می‌فرمود. زمینه‌های پیام در این خطابه‌ها را می‌توان در موارد ذیل خلاصه کرد:

۱. حمد و ثنای آفریدگار و بیان اسما و صفات او جهت شناسایی بیشتر مسلمین نسبت به خالق.

۲. توصیف بهشت و دوزخ بر اساس آیات قرآن و یا آنچه به صورت

روایات از قلب فیاض آن حضرت می‌تراوید.

۳. تعالیم و احکام و عبادات و معاملات و وظایف فردی و اجتماعی.

۴. زمینه‌های اخلاقی که میدان گسترده‌ای داشت و تربیت افراد بر اساس آن انجام می‌گرفت.

۵. مسائل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نظامی، جهاد و دفاع و حقوق متقابل مردم با یکدیگر که به طور کلی در چارچوب مسائل اجتماعی جای می‌گرفت.

۶. بیان اخبار و وقایع و ذکر حوادث تاریخی و آنچه در زمینه سرگذشتها و جایگاههای افراد در چارچوب اهداف تبلیغ رسالت بود.^۱ بر اساس تعالیم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و

امامان معصوم علیهم السلام خطبه‌های نماز قالبهای مشخصی پیدا کرد؛ به طوری که در طول تاریخ اسلام، امامان جمعه، خطابه‌های خود را با همان آداب و در همان قالبها ایراد کرده‌اند و تخطی از آن را جایز ندانسته و نمی‌دانند. مادر

۱. پژوهشی در تبلیغ، ص ۳۵۷.

خطیب جمعه باید به هنگام ایراد خطابه، بعد از حمد و ثنای پروردگار، رعایت کند، اقرار به نبوت خاتم انبیا حضرت محمد مصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ است. خطیب نباید تنها به اقرار و اعتراف به نبوت نبی اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اکتفا کند، بلکه باید در ضمن اقرار، تکریم و تعظیم خود را نسبت به پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و اهلبیتش عَلَيْهِمُ السَّلَام که برگزیدگان خدای متعال هستند، در قالب سلام و صلوات بر آنان، اعلام بدارد.

اقرار به نبوت رسول گرامی اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در خطبه‌های جمعه و اشاره به برکات نبوت، و اعلام همبستگی با ادامه‌دهندگان حقیقی این راه نورانی (معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَام) از چنان اهمیتی برخوردار است که حتی اگر خطیب، شخص پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و یا حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَام هم باشد، باید این نکته را در خطبه خود مد نظر قرار بدهد.

پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در نخستین نماز جمعه‌ای که خود خطیب آن بود، بعد

اینجا، با تکیه بر منابع اسلامی، سبک و سیاق و آداب خطبه‌خوانی را به طور مختصر توضیح می‌دهیم:

الف. حمد و ثنای الهی

خطیب جمعه باید خطابه خود را با نام خدای متعال و حمد و ثنای پروردگار آغاز کند.

امام باقر عَلَيْهِ السَّلَام جهت تعلیم اصحاب خود، خطبه نماز جمعه را در حضور آنان با حمد الهی ایراد کرد؛ چنان که نقل شده است: «وَذَكَرَ خُطْبَةً مُشْتَمِلَةً عَلَى حَمْدِ اللَّهِ وَالثَّنَاءِ عَلَيْهِ؛^۱

و خطبه‌ای را آن حضرت ارائه فرمود که مشتمل بر حمد و ثنای پروردگار بود.»

حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَام نیز با درود بر خدای متعال خطبه‌های نماز را آغاز می‌کرد که به عنوان نمونه فرازی از یک خطبه آن حضرت را می‌آوریم: «الْحَمْدُ لِلَّهِ نَحْمَدُهُ وَنَسْتَعِينُهُ وَنُؤْمِنُ بِهِ وَنَتَوَكَّلُ عَلَيْهِ وَنَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ...»^۲

ب. درود بر پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و

خاندانش عَلَيْهِمُ السَّلَام

از دیگر آداب و شرایطی که

۱. وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۳۸، ح ۹۵۳۱.

۲. صلاة الجمعة والعیدین، ص ۱۶۳؛ من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۱۰۵، ح ۱۲۶۳.

و این رسالت خطیر تا حدود زیادی بر عهده خطیب جمعه می‌باشد.

خطیب جمعه بعد از حمد الهی و درود و تکریم نسبت به پیامبر ﷺ و اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام نخستین سخنی را که با مردم در میان می‌گذارد، دعوت آنان به تقوا است.

او خطبه‌ها را با آهنگ توصیه به تقوا آغاز می‌کند و این آهنگ گوش نواز، باید از آغاز تا پایان خطبه مترنم باشد.

رهبر فرزانه انقلاب، حضرت آیه الله خامنه‌ای، در فرازی از سخنان خود ائمه جمعه کشور را مورد خطاب قرار می‌دهند و می‌فرمایند:

«به نظر من یکی از مشکل‌ترین کارهایی که به عهده ما ائمه جمعه گذاشته شده، امر به تقواست که از همه کارها سخت‌تر همین است. امر به تقوا برای کسی که خودش در آن حدی از تقوا نباشد که بخواهد مردم را امر به تقوا کند، خیلی کار سختی است؛ یعنی

از حمد ذات باری تعالی و شهادت به یگانگی خداوند، فرمود: «وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ أَرْسَلَهُ بِالْهُدَىٰ وَالنُّورِ وَالْمَوْعِظَةِ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ رَسَدَ وَمَنْ يَعْصِهِمَا فَقَدْ غَوَىٰ وَفَرَطَ وَضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا؛^۱ و شهادت می‌دهم که محمد بنده خدا و فرستاده اوست که او را با هدایت و نور و موعظه فرستاده است. هرکس از خدا و رسولش اطاعت کند هدایت یافته و هرکس آنها را نافرمانی کند کج رفته و زیاده روی کرده و به گمراهی دوری مبتلا شده است.»

طبق روایتی از امام صادق علیهما السلام نماز جمعه موجب سرافکندگی منافقان و زدودن پدیده شوم نفاق از جامعه می‌شود (تَوْبِيخًا لِلْمُنَافِقِينَ)،^۲ صلوات بر محمد ﷺ و خاندانش علیهم السلام نیز کار کردی مشابه دارند.

«پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «الصَّلَاةُ عَلَيَّ وَعَلَىٰ أَهْلِ بَيْتِي تَذَهَبُ بِالنِّفَاقِ»^۳ صلوات بر من و اهل بیت من، نفاق و دو چهرگی را از بین می‌برد.»

ج. سفارش به تقوا

از رسالت‌های نماز جمعه، نشر و گسترش مایه‌های تقوا در جامعه است

۱. مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۲۸۴.

۲. مستدرک الوسائل، ج ۶، ص ۶.

۳. محجة البيضاء، ج ۲، ص ۳۱۳.

انسان وقتی می‌خواهد امر به تقوا کند، ناگهان ببیند مصداق آیه شریفه «أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ»^۱ قرار گرفته؛ لذا یکی از سخت‌ترین کارها امر به تقواست.^۲

تقوا از چنان اهمیتی برخوردار است که امام جمعه در خطبه‌های نماز جمعه، باید مردم را به رعایت تقوا دعوت کند.

امام صادق علیه السلام فرمود: «يَخْطُبُ بَعْضِي إِمَامَ الْجُمُعَةِ وَهُوَ قَائِمٌ يَحْمَدُ اللَّهَ وَيُثْنِي عَلَيْهِ ثُمَّ يُوصِي بِتَقْوَى اللَّهِ»^۳ امام جمعه در حالی که ایستاده است خطبه می‌خواند. نخست حمد و ثنای الهی را ایراد می‌کند و سپس نمازگزاران را به پروا پیشگی و تقوا توصیه می‌نماید.

فقه‌های عظام توصیه به تقوا را در یک یا هر دو خطبه واجب دانسته‌اند و خطیب جمعه باید بعد از حمد و ثنای الهی و درود و سلام به پیشگاه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت آن حضرت علیهم السلام، مردم را به تقوا سفارش کند و از آنان بخواهد که امور مربوط به تقوا را رعایت کنند.

امام خمینی رحمته الله در کتاب تحریر

الوسیله، جلد اول، آنجا که پیرامون «شرایط نماز جمعه» سخن می‌گوید، در مسئله هفت می‌فرماید: «يَجِبُ فِي كُلِّ مَنِ الْخُطْبَتَيْنِ التَّخْمِيدُ... وَالصَّلَاةُ عَلَى النَّبِيِّ... وَالإِيصَاءُ بِتَقْوَى اللَّهِ تَعَالَى فِي الْأُولَى عَلَى الْأَقْوَى وَفِي الثَّانِيَةِ عَلَى الْأَخْوَطِ»^۴ بر خطیب جمعه واجب است در هر دو خطبه، حمد خدای متعال را به جا آورد... و بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درود بفرستد... و همچنین در خطبه اول بنا بر اقوی و در خطبه دوم بنا بر احوط مردم را به تقوای الهی توصیه کند.

توصیه به تقوا به عنوان یک واجب در خطبه‌های نماز جمعه، دلیلی بر عظمت و جایگاه والای تقواست که اسلام برای پروا پیشگی و خویشتن بانی قائل است. هر یک از عبادات از جایگاه ویژه‌ای در معارف اسلامی برخوردار است.

اما با همه اهمیتی که این عبادات دارد، هیچ فقهی فتوا به وجوب یا

۱. بقره / ۴۴.

۲. نماز جمعه و مطالبات رهبری، ص ۳۱۴.

۳. وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۳۸.

۴. تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۲۳۳.

غذا نیاز دارد و همان طور که به غذای جسم باید اندیشید، نسبت به غذای روح باید حساسیت نشان داد؛ چنان که امام حسن مجتبی علیه السلام فرموده‌اند: «عَجِبْتُ لِمَنْ يَتَفَكَّرُ فِي مَا كُوِلُهُ كَيْفَ لَا يَتَفَكَّرُ فِي مَقُولِهِ فَيَجْتَبُ بَطْنَهُ مَا يُؤْذِيهِ وَيُدْعُ صَدْرَهُ مَا يُؤْذِيهِ»^۲ در شگفتم از کسی که در باره غذای جسم خود فکر می‌کند [که چه غذایی را بخورد و چه غذایی را نخورد]، ولی در غذای روحی و معنوی خویش نمی‌اندیشد؛ پس شکمش را از خوراک مضر حفظ می‌کند، اما روح و روان خود را نسبت به آنچه آن را پست می‌گرداند رها می‌کند.»

یکی از انواع غذاهای معنوی که نیازهای روحی و روانی انسان را تأمین می‌کند، «موعظه» است. در فرهنگ تربیتی اسلام «موعظه» از موقعیت بسیار بالایی برخوردار می‌باشد؛ چنان

استحباب خاص نسبت به توصیه به نماز، روزه، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، زکات و... در خطبه‌های نماز جمعه که همایش هفتگی مسلمانان است، نداده است؛ در حالی که توصیه به تقوا را در یک خطبه یا هر دو خطبه واجب دانسته‌اند. سرّش در بیان امام متقیان علیهم السلام آمده است که تقوا و پروا پیشگی، رئیس اخلاق [و ریشه آنها] است: «التَّقَى رَيْسُ الْأَخْلَاقِ»^۱

د. موعظه

یکی از رسالتهای خطیب نماز جمعه در ایراد خطبه، تربیت و رشد روان انسانهاست. خطیب باید خطابه‌اش سرشار از نکات موعظتی و کلامش آمیخته با تذکار باشد تا بدین وسیله انقلاب و تحولی در روح و روان نمازگزاران به وجود آورد و با اثرگزاری بر جان مخاطب، در رفتار انسانها تغییر ایجاد کند.

همان گونه که جسم انسان به غذا نیازمند است، روح و جان انسان نیز به

۱. نهج البلاغة، حکمت ۴۱۰.

۲. سفینه البحار، ماده طعم.

الْمَعْصِيَةِ^۳؛ همانا خطبه در نماز جمعه از این جهت تشریح گردیده است روز جمعه روز همگانی است و خداوند خواسته است تا امام و حاکم اسلامی بدین وسیله فرصتی در اختیار داشته باشد برای موعظه کردن مردم و تشویق آنان به فرمان بردن [از خداوند] و پرهیز دادن از گناه.»

که در تعبیری از حضرت علی علیه السلام آمده است: «الْمَوْاعِظُ حَيَاةُ الْقُلُوبِ»^۱؛ موعظه‌ها مایه حیات دلها هستند.»

با توجه به نقش سازنده «موعظه» و عظمت و اهمیتی که خطابه‌های موعظتی در تربیت نفوس دارد، خطیب جمعه باید بخشی از خطبه‌های خود را اختصاص به موعظه بدهد و از این طریق، خود را به خانه دل‌های مخاطبین وارد سازد؛ چنان که حضرت امام باقر علیه السلام در خطبه روز جمعه «ذَكَرَ خُطْبَةً مُشْتَمِلَةً عَلَى حَمْدِ اللَّهِ وَ الثَّنَاءِ عَلَيْهِ وَ النُّصِيحَةِ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ التَّوَعُّظِ»^۲؛ خطبه‌ای ایراد کرد که مشتمل بر حمد و ثنای پروردگار و سفارش به تقوای الهی و موعظه بود.»

حضرت رضا علیه السلام نیز یکی از علل تشریح خطبه در نماز جمعه را موعظه می‌داند و در این مورد می‌فرماید: «إِنَّمَا جُعِلَتِ الْخُطْبَةُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ لِأَنَّ الْجُمُعَةَ مَشْهُدٌ عَامٌّ فَأَزَادَ أَنْ يَكُونَ لِلْأَمِيرِ سَبَبٌ إِلَى مَوْعِظَتِهِمْ وَ تَرْغِيبِهِمْ فِي الطَّاعَةِ وَ تَنْزِهِهِمْ مِنْ

۱. غرر الحکم، ۳۲۱.

۲. وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۳۸.

۳. همان، ص ۳۹.